

פרשת ואתחנן

יכולת ההתחדשות היהודית

הפרשה פותחת בפנינו את עולם התפילה ומתוכו עולה תפילתו המיוחדת של משה רבנו. תפילה עבור כל אחד ואחד מאתנו, עד הדור האחרון. הפרשה נותנת כלי חשוב להתחדשות רוחנית

הקדמה

השבת הקרובה היא אחת השבתות הגדולות של השנה. לאחר תקופת בין המייצרים, אחרי תשעה באב, אנו מגיעים למסגרת זמן של שבעה שבועות מיוחדים שמסתיימים בראש השנה. בשבע השבתות הקרובות אנו קוראים שבע הפטרות של נחמה אשר מגיעות לאחר החורבן הגדול של תשעה באב. הראשונה שבהם מהנביא ישעיה ועל שמה נקראת השבת הקרובה, שבת'נחמו', "נְחֻמוּ בְנֵחֻמוֹ, עִמִּי--יְאִמֵּר, אֶלְקִיכֶם" (ישעיה מ' א').

בתוך כך, פרשת 'ואתחנן' היא אוצר גדול של לימוד פנימי הקשור ישירות לענין הנחמה. נחמתו הפרטית של כל אדם והנחמה הכוללת של כל עם ישראל. ביחד עם הלימוד של הפטרת 'נחמו' נפתח השבוע פתח לשינוי יסודי בחיי האדם. כשהכל כבר מופנה אל הרגע הגורלי שבו תוכרע השנה הבאה, ראש השנה הממשמש ובא.

הפרשה פותחת בתפילתו הגדולה של משה רבנו, "וְאֶתְחַנֵּן, אֶל- ה', בְּעֵת הַהוּא, לְאמֹר". בקשתו של משה שתינתן לו הרשות להיכנס אל ארץ ישראל למרות הגזירה שנגזרה עליו. אחד הנושאים המרכזיים של הפרשה הוא ענייני התפילה. נעסוק בו מההיבט הכללי, וגם נראה כיצד תפילתו של משה רבנו נוגעת בכל אחד מאתנו באופן אישי. מצד הפנימיות, מה באמת פעל משה רבנו בתפילתו? האם התפלל בעד עצמו? מדוע, על פניו, נראה שתפילתו לא נענתה?

בפרשה גם מופיעות, בפעם השניה בתורה, עשרת הדיברות וכתובה בה גם קריאת 'שמע ישראל' ומצות אהבת השם, יסודות הרוח הגדולים של חיינו. נראה כיצד הדברים האלה מתקשרים לענין הנחמה ולתקופה בה אנו חיים.

כוחה של תפילה

במדרגתו הגבוהה, אומר דוד המלך, "וְאֶגְבֵי תְפִלָּה" (תהילים ק"ט ד'). תפילה היא כח חזק מאוד, אחד מ"כלי הנשק" הכי חזקים שלנו. הנביא אומר, "אֶל-תִּירָאֵי תוֹלַעַת יַעֲקֹב" (ישעיהו מ"א י"ד) - מה תולעת כוחה בפיה, כך עם ישראל, כל הכח שלנו נמצא בפה. התפילה יכולה לבקוע רקיעים, לעלות לשורש השורשים ולפעול בשורש, ממש לשנות את המציאות בשורשה. אדם צריך ללמוד להתפלל. אדם צריך להתפלל כל הזמן, בלי הפסקה, עד שכולו תפילה, "וְאֶגְבֵי תְפִלָּה".

כידוע, תפילתו של משה רבנו אינה מתקבלת והוא לא זוכה להיכנס לארץ ישראל. אולם, חשוב שנדע, אומר הרב שליט"א, שכל תפילה, אפילו תפילה שלא נענתה, עושה בנין. כל תפילה פועלת משהו. לרוב אנחנו לא רואים מה. אבל בסופו של דבר, נראה ששום דבר לא היה לחינם. כל תפילה היא חשובה מאוד. אומר האריז"ל, מיום שנברא העולם ועד לביאת משיח אין תפילה אחת דומה לחברתה, לא אצל אדם פרטי ולא בכל העולם כולו. כל יום זה זמן אחר, הארה אחרת, האדם עצמו שונה.

בפרשה, משה רבנו מלמד אותנו מה זאת תפילה, כיצד לגשת לתפילה, כיצד להאמין בתפילה, כיצד לא להתייאש בתפילה. אדם בן מאה ועשרים עומד ומתפלל חמש מאות וחמש עשרה תפילות, כמניין, 'ואתחנן'. אומר ה'מגלה עמוקות' שבכל תפילה היה לו עניין חדש, טיעון חדש, למה הוא צריך להיכנס לארץ ישראל. תארו לכם שיש משהו שאנו רוצים כל כך, האם יש בכוחנו להיות דבוקים ברצון עד כדי כך שנאחז בתפילה בצורה כזאת?

הכנה לתפילה

תנאי חשוב לתפילתו של אדם שיהיה באחדות עם כלל ישראל. כותב האריז"ל, אדם שבא להתפלל, חייב לקבל על עצמו מצות 'ואהבת לרעך כמוך' לפני התפילה, אחרת לא יהיה לתפילתו שום כח. צריך גם

פרשת ואתחנן

לומר בתפילתו שהוא מתפלל, בשם כל ישראל. ראה לכך, שכל הבקשות בתפילת שמונה עשרה הן בלשון רבים. אין תפילת יחיד. יש תמיד רק את כלל ישראל.

מסביר הרב שליט"א, תפילה אמיתית זה כשהאדם מסלק את עצמו, את ה'אני' שלו מכל העניין. כמו שאומר דוד המלך, "וְאֲנִי תְפִלָּה", אני כולי תפילה. הוא מבוטל לתפילה, ה'אני' שלו לא נמצא בתוך העניין, יש רק עם ישראל והשכינה הקדושה. אחד שיכול להעיד על עצמו שאין לו שום אינטרסים אישיים בתפילה, כל מה שהוא מתפלל, הוא מתפלל על אחרים, אז בודאי שהתפילה שלו מתקבלת. כי כל המתפלל על חברו, תפילתו נענית תחילה. כמו שאמרו בגמרא, "כל המבקש רחמים על חברו והוא צריך לאותו דבר, הוא נענה תחילה" (מסכת בבא קמא).

כהכנה לתפילה, חסידים ראשונים היו שוהים שעה שלמה לפני התפילה כדי להכין את עצמם, לכוון ליבם למקום, כדי שהלב יהיה פנוי. אם אדם נכנס ישר מכל העסקים שלו, בעיקר בתפילת מנחה, שלעיתים יוצאת ממש באמצע יום העבודה, אז הוא ימשיך את עסקיו גם בתפילה, ליבו לא יהיה פנוי למקום. הוא יאחז בסידור ובמקום שהסידור יעשה סדר, הוא רק יזכיר לו את כל ה"סידורים" שיש לו לעשות. התפילה תהיה המשך לכל המחשבות והעסקים שלו. אבל חסידים ביקשו שליבם יהיה פנוי מכל הבלי העולם הזה רק לתפילה. הם נהגו תפילה לפני התפילה, שתהיה כוונתם למקום, שהלב יהיה פנוי - פנוי ממחשבות ומטרדות העולם הזה.

בנוסף, בכל יום כשאדם בא לבית הכנסת הוא אומר בכניסה, "וְאֲנִי--בְּרַב חֲסִדִּים, אָבּוֹא בִּיתְךָ; אֲשַׁמְתָּהוּ אֶל-הַיֵּכָל-קִדְשְׁךָ, בְּיִרְאַתְךָ" (תהילים ה' ח'). הוא לא ישר נכנס לביה"כ, אלא נכנס באימה ויראה לביתו של הקב"ה. אח"כ לפני התפילה הוא מתבונן כמה דקות לפני שהוא פותח את הפה. כמובן, הוא משקיע כח בתפילה עצמה, מכוון בתפילה בשמות, בכוונות הפשוטות. בכך איכות התפילה גדלה מאוד והוא יכול להגיע לדרגה גבוהה מאוד של תפילה. הרב שליט"א אומר שלמעשה יש עולם של תפילה. זה לא שהאדם עכשיו נשאר במקומו והוא מתפלל, אלא הוא ממש נכנס לעולם אחר, עולם של תפילה שתמיד עומד וקיים.

מתנת חינם

ישנן עשרה לשונות של תפילה: עטירה, פצירה, צעקה, זעקה, וכו'. תפילתו של משה רבנו בפרשה היא בלשון תחנונים, "וְאֶתְחַנֵּן, אֶל-ה'". רש"י מפרש, "אין חנון בכל מקום, אלא לשון מתנת חנם. אף ע"פ שיש להם לצדיקים לתלות במעשיהם הטובים, אין מבקשים מאת המקום אלא מתנת חנם". הלשון הזאת של תחנונים, זו בקשה של מתנת חינם. זאת דרכם של הצדיקים בתפילה. הם אינם תולים במעשיהם הטובים, אלא מבקשים מתנת חינם.

אומר הרב שליט"א, משה רבנו יכול להגיד, רבונו של עולם, התפילה שלי חייבת להתקבל, מפני שאני לא מתפלל על עצמי, רק על כבודך וכבוד עם ישראל. אבל הוא לא אומר אפילו את זה, הוא רק מבקש מתנת חינם.

רקיעים

אמרנו בהתחלה שתפילה מסוגלת לבקוע רקיעים. מה זה רקיעים? ידוע מהספרים הקדושים כי המרחק מהארץ עד הרקיע הוא 500 שנה. מהלך הרקיע עצמו זה עוד 500 שנה. גם המהלך גם בין רקיע לרקיע זה 500 שנה. יש שבעה רקיעים ויש שמונה אווירים ביניהם. יוצא שיש ט"ו (15) פעמים ת"ק (500) המדרש אומר שמשה רבנו התפלל תקט"ו (515) תפילות. רמז לכך שהתפילות שלו בקעו את כל הרקיעים. בתפילתו, משה עלה את כל השבעה רקיעים והגיע לשלמות התפילה. מעבר לזה, זה המקום שחייבים לענות לתפילתו, לכן לשם הקב"ה לא נתן לתפילתו להיכנס, "וַיֹּאמֶר ה' אֵלַי, כִּבְ-לֶךְ--אֶל-תּוֹסֵף דָּבַר אֵלַי עוֹד, בְּדַבַּר הַזֶּה".

תפילה היא עליה רוחנית, זמן של דבקות. כולנו מחפשים עליה רוחנית. נבוכדנאצר מלך בבל אמר, "אֶעֱלֶה, עַל-בְּמִתֵּי עֵבֶ; אֲדַמָּה, לְעֵלְיוֹן" (ישעיהו י"ד י"ד). נבוכדנאצר היה בשגעון גדלות. אמרו לו מהשמים,

פרשת ואתחנן

מי אתה בכלל? רק המרחק מהארץ לרקיע הראשון זה 500 שנה. בשביל עליה רוחנית, צריך להשתנות. אדם שמתנהג כמו בהמה ורוצה להיות בעל מופתים, זה לא פועל. בעולמות הרוחניים יש חוקים. דומה ודומה נדבק.

אומר הרב דסלר זצ"ל ("מכתב מאליהו"), אדם שהיה עושה עבודה 500 שנה בכוחות עצמו, עבודה של שינוי פנימי מהותי, היה מגיע רק לרקיע הראשון. ישנן אמנם הרבה דרכים רוחניות שמטיפות לשינוי רוחני, אבל, האמת היא, שבלי סיעתא דשמיא, אי אפשר לעשות שום שינוי מהותי. בדרך הטבע, אדם צריך 7500 שנה כדי להשתנות ולהדבק בעליון. אבל חז"ל אמרו, "בא לטהר מסייעין אותו" (מסכת יומא). אם אדם עושה פה תנועה קטנה לשינוי, אז מקדמים אותו גם מלמעלה. חשוב שאדם לא יחשוב שהוא זה שעולה לבד ובוקע רקיעים. כל מה שיש לאדם זה מהקב"ה, מתנת חינם. זה היחס בין העבודה שלנו לשכר והעזרה שאנו מקבלים משמיים. לכן הצדיקים מתפללים, 'אוצר מתנת חינם חוננו'.

הבנת השורשים

אמרנו שתפילתו של משה לא היתה בעד עצמו, אלא הוא היה מבוטל כלפי עם ישראל. בעזרת דבריו המאירים של הרב שליט"א, ננסה להתבונן בפנימיות הענין ולראות עד לאן הגיע תפילתו של משה רבנו, עבור כל אחד ואחד מאתנו.

כדי להבין זאת, צריך לחזור חזרה אל האדם הראשון, היצור הראשון שנברא והיה כלול מכל הנשמות של כל הדורות. כיון שהיה כלול מכל הנשמות, כשהוא אכל מעץ הדעת, כל הנשמות היו שותפות באכילה הזאת. החטא הזה הביא חורבן לעולם. אחרי שחטא, הקב"ה קרא לו, "אֵיכָה" (בראשית ג' ט') - לשון 'איכה' (כמו מגילת'איכה' שקוראים בתשעה באב). בחטא הזה נמצא השורש לכל הצרות שבאו לעולם, עד שנולד מזה גם חורבן בית המקדש.

אדם הראשון היה התחלת האנושות, אבל זאת היתה התחלה שנתקלקלה. עד שבאה התחלה חדשה תחתיה, אברהם אבינו. כתוב, "אֵלֶּה תּוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ, בְּהִבְרָאָם" (בראשית ב' ד'). אמרו חז"ל, אל תקרא 'בהבראם' אלא 'באברהם', שכל הבריאה חיכתה לתיקון של אברהם. כתוב על אברהם, "וַיֵּטֶע אֱשֶׁל, בְּבְאֵר שִׁבְעַ" (בראשית כ"א ל"ג). הרב שליט"א מסביר, אברהם אבינו נטע עץ אחר, עץ חדש, לא אותו העץ שקלקל אדם הראשון. יצחק ויעקב עזרו לו בנטיעת העץ ומשם מתחיל עץ החיים.

עץ הדעת ועץ החיים

עץ זה לשון עצה, לשון התבוננות. אדם הראשון התבונן במקום שאסור לחקור. כתוב, "במופלא ממך אל תדרוש ובמכוסה ממך אל תחקור במה שהורשית התבונן אין לך עסק בנסתרות" (מסכת חגיגה). אדם הראשון קיצץ בנטיעות. כתוב, "כָּבֹד אֱלֹקִים, הַסֵּתֵר דָּבָר; וְכָבֹד מַלְכִים, חֶקֶר דָּבָר" (משלי כ"ה ב'). כבוד אלוקים זה החלק שאסור לחקור, זה נקרא עצמות הבורא. לעומת זאת, מחשבת הבריאה והמקום שחייבים לחקור זה נקרא כבוד מלכים, אלה הם מעשי הבורא. הנחש אמר, "וְהִיִּיתֶם, כְּאֱלֹקִים, יַדְעִי, טוֹב וְרָע" (בראשית ג' ה'). הוא רצה להכניס בו מחשבות של חקירה במקום שאסור לחקור, והצליח. לעומת זאת, מסביר הרב שליט"א, האשל של אברהם זה עניין של אמונה פשוטה וחזקה. אמונה שמבוססת על מידות טובות. אמונה שיש בה גם חקירה, אבל זאת חקירה בכבוד מלכים, במעשי המלך, במקום שמותר. באשל הזה החלה בניית עולם של אמונה. אדם הראשון בחר בעץ של דעת טוב ורע, אברהם אבינו נטע עץ של אמונה.

מפת דרך אישית

אומר הרב שליט"א, היופי האמיתי הוא, שלכל אחד יש את האשל שלו, יש לו את המפה שלו מיום שנברא עד עת פקודתו, עד סוף הדורות. האדם יכול ללכת במפה הזאת בדרך ישרה או לא ישרה. כמו שקורא לזה הזוהר הקדוש, דרך קצרה ארוכה, או דרך ארוכה קצרה. בכל מקרה, הוא חייב ללכת לפי המפה. המפה הזאת מופיעה בכל מיני דרכים. אחד המקומות שיש לאדם מפה זה בכף היד שלו, יש עץ

פרשת ואתחנן

שכתוב איפה האדם צריך ללכת - זו תורה שלמה, ליודעי דבר. בכל אופן, אדם צריך ללכת לפי המפה שלו, אדם לא יכול לברוח מזה. השאלה היא איך ילך.

חיזוק עץ האמונה

אמרנו שיצחק ויעקב עזרו לאברהם בבניית העץ החדש. משה רבנו הוא זה שחיזק את האשל של אברהם עם התורה שהביא. אבל, כשהאשל הזה נחלש וכדי שהאשל הזה יחזיק מעמד במשך הדורות, צריך כח של תפילה שיחזק אותו. תפילה היא הכח שמחדש את הכל. ממש כפי שבמעשה בראשית הצמחים והדשאים המתיבנו עד שהתפלל עליהם אדם הראשון ורק אז צמחו, כך משה רבנו פעל בתפילתו שבעץ הזה יהיה כח שמחדש את נעוריו של העץ בכל עת שצריך, לכל הדורות. זאת אומרת, אפילו אם העץ הולך ליפול ח"ו, הכח הזה מתחדש ומרענן ובונה אותו מחדש. לפעמים יהודי טועה בדרך, הוא לא יודע איפה הוא נמצא, מאבד את דרכו במפה, עד שהוא מקצץ בענפים שלו עצמו.

העניין הוא שבאמת על פי רב, האדם במו ידיו, עוקר את האילן שלו, הולך והורס ענף אחר ענף, ולכן יש צורך לנטוע בו כח של התחדשות. הכח הזה, מסביר הרב שליט"א, נקרא, 'הנקודה היהודית העתידית'. יש נקודה יהודית של עבר ויש נקודה יהודית עתידית. מה זאת אומרת? הקב"ה נותן באדם נשמה, אבל היא ממש נקודה לא ניכרת, שנמצאת בלב היהודי. בגיל שלוש עשרה, בקיום התורה והמצוות, היא מתעוררת. העבודה הרוחנית של תורה ומצוות מתחילה להבעיר את הגחלת הרדומה וזו מתחילה לבעור כשלהבת. זה התהליך הראשוני, הראשית של היהודי, נקודת העבר, הנקודה שאיתה נברא. אבל אח"כ, כשמקלקל, צריך גם את ה'נקודה היהודית העתידית', שממנה יבנה העתיד שלו, וזה, כאמור, בא מכוחה של תפילה. כיצד?

המעשה של משה

בתפילתו, משה רבנו הכין את כל הנקודות הפרטיות, של כל עץ פרטי, של כל אחד ואחד מעם ישראל. לכן יש לו כל כך הרבה תפילות ונימוקים בתפילה. הוא אומר שצריך להיכנס לארץ כדי לעשות את העץ האמיתי. העץ האמיתי של כל יהודי נמצא בארץ ישראל ונבנה ממצוות הקשורות לארץ. 'סדר זרעים' בגמרא, זה המקום שכל יהודי זרוע. כמו שאומרים בתפילה, "זורע צדקות, מצמיח ישועות", שם נמצא כח הצמיחה, כח הישועה. אבל לא כל אחד יודע שיש בו את הכח הזה.

משה רבנו הוא שורש הנשמות, כנגד שישים רבוא, מכיל בעצמו את כלל ישראל, הוא נוטע את השורש של עץ העתיד. שאפילו שהעץ ילך ויטייבש, תמיד יהיה כח להצמיח אותו מחדש מהלחלוחית הנותרת. בזכות תפילתו של משה, הלחלוחית לעולם לא תטייבש לגמרי. בתפילתו של משה רבנו קיים הכח הזה עבור כל יהודי, תמיד, לכל הדורות.

הכח של 'ואתחנן'

לכן כתוב, "וְאֶתְחַנֵּן, אֶל- ה', בְּעַת הַהוּא, לְאמֹר" - 'לאמר', שיגידו הלאה. לא מה שאני אמרתי, אלא שמכח מה שאמרתי, מזה תמיד תהיה האפשרות להתחלה חדשה. שכל יהודי שיתעורר ויפתח באחד הימים את פיו בתפילה, אפילו שהוא לא ידע איך להתפלל, התפילה שלו תתחבר לתפילתו של משה, שהתפלל בשבילו, באותה השעה, בעת ההיא, ומזה הוא יוכל להצמיח את עצמו מחדש ויוכל לבנות את האילן הפרטי שלו מחדש. אפילו שמצבו הרוחני ירוד ביותר והוא נמצא רחוק, רחוק מבורא עולם, הוא יכול לשוב ולצמוח מחדש.

'ואתחנן' בגימטרייה זה תפילה וגם גימטרייה שירה. מתי זה שירה? מתי שמתחבר עבר, הווה ועתיד. מתי שמתעוררת נקודת העתיד ומתחברת עם נקודת העבר והיהודי קם לתחייה, חוזר ומתחבר עם מקור החיים.

תפילת משה כן נענתה

נשאר עוד ענין לברר. משה התפלל להיכנס לארץ ישראל. אם תפילתו של משה היתה כה מושלמת,

פרשת ואתחנן

כיצד יכול להיות שלא נענה? אומר הרב שליט"א, משה כן נענה, הוא כן זכה להיכנס לא"י, אבל, בצורה עקיפה. משל למלך שהיה לו אוצר גדול ורצה לשולחו לבנו מעבר לים. המלך חשש לשלוח את זה עם שליח אחד. מה עשה? חילק את האוצר לחלקים קטנים וכל יום היה שולח חלק עם שליח אחד. עד שלבסוף היה לבנו את כל האוצר הגדול. כך הקב"ה לא היה יכול להכניס את משה רבנו לא"י בבת אחת, משום שמדרגתו של משה היתה כזאת שזה היה מביא את גמר התיקון, דבר שהעולם עוד לא יכול היה לסובלו. לכן יש התפשטות של משה בכל דור. הקב"ה חילק את נשמת משה והוא מכניס אותו לאט, לאט, לארץ, עד לביאת משיח, שזה גמר התיקון, שכל נשמת משה תיכנס. כתוב, 'מה שהיה הוא שיהיה', הגואל הראשון הוא הגואל האחרון. בכל דור יש צדיק הדור שבו מתגלה הניצוץ של משה, שאצלו מתגלה כל תורת משה. כתוב בתיקוני זוהר, שלפני ביאת משיח יבוא משה רבנו עוד פעם ויפרש את התורה כולה, בדרך הפנימיות, בדרך הסוד. נשמת משה לא נעלמה מהעולם ותפילתו אכן נענתה.

סוף דבר

לאחר שהבנו שהמהות האמיתית של תפילת משה היתה לנטוע את יכולת ההתחדשות בכל יהודי, ניתן עכשיו לנסות לחבר בין הדברים. כתוב בתהילים, "פְּנֵה, אֶל-תְּפִלַּת הָעֹרֵר; וְלֹא-בִזָּה, אֶת-תְּפִלָּתָם. תִּכְתָּב זֹאת, לְדוֹר אַעֲרוֹן" (תהילים כ"ב). אומר ה"נתיבות שלום" (נ"ש על התורה), יש כאן מסר פנימי אלינו, הדור האחרון - גם אם אתה מרגיש יבש כמו צמח המדבר, כמו ערער, ללא שום לחלוחית, גם אם נראה שלאחר אלפיים שנות גלות עם ישראל יבש לגמרי, עדין בורא עולם חפץ בתפילתנו. בכח הפרשה, בכח התפילה הנצחית של משה, השבת הזאת יכולה לשוב ולהתעורר בלבנו אותה 'נקודה יהודית עתידית' מחייה, השמורה בתוך תוכו של כל יהודי.

עשרת הדיברות הכתובות בפרשה הן חידוש הבריאה מבראשית, גילוי מחדש של עשרה מאמרות שאיתן נברא העולם. עשרת הדיברות הנקראות מיד אחרי החורבן של תשעה באב מעידות גם על חידוש המציאות. כמו שאחרי חטא העגל ושבירת הלוחות הראשונים קיבלו עם ישראל את הלוחות השניים, כך אחרי החורבן של תשעה באב, אנחנו מקבלים בכל שנה מחדש את כח ההתחדשות בעצם החזרה על עשרת הדיברות.

בפרשה גם מתגלה שיאה של האהבה האנושית, הציווי שמופיע בפרשה מיד לאחר הייחוד של קריאת 'שמע ישראל', "וְאֶהְבֶּתְּ, אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ, בְּכָל-לִבְבְּךָ, בְּכָל-נַפְשְׁךָ, וּבְכָל-מְאֹדְךָ". התעוררות וחידוש של הקשר בינינו לבין בורא עולם.

כשהנביא אומר, "בְּנַחְמוּ בְּנַחְמוֹ, עַמִּי", הוא בא ומזכיר לנו ששורש הנחמה, היציאה מהמקומות הצרים והקשים בחיינו, הרפואה לכל הייסורים, באה מעצם ההכרה שאנחנו "עַמִּי". אנחנו בניו של בורא עולם. עבדים, זאת מדרגה שיש בה שינויים. אבל, בניו זה תמיד בניו. גם אם אני מרגיש רחוק, הקשר מעולם לא ניתק. הלחלוחית קיימת וממנה יכול עכשיו לנבוע מעין חדש של מים חיים.